

Jan Keller: *Soumrak sociálního státu*

Praha, Sociologické nakladatelství 2005,
158 s.

U autorů, kteří mají silně vyvinutý smysl pro sociologickou imaginaci a teoretickou konstrukci – a takovým autorem je nepochybně i Jan Keller, je nejlépe začít číst knihu od konce. Tam je řečeno vše hlavní, vše, čemu měly sloužit předchozí analýzy. Dodejme, že přitom může jít o velmi kvalitní analýzy, které obsahují cenné vhledy do zkoumaných skutečností. Někdy se ovšem stává, že závěry na konci knihy nejsou zcela v souladu s analýzami, a ještě častěji, že analýzy nechaly stranou fakta, která nepotvrzují zcela zřetelně závěry. Mám obavu, že se to stalo i v Kellově knize *Soumrak sociálního státu*, kterou vydalo v roce 2005 nakladatelství Slon. Přes tuto kritickou poznámku je zapotřebí zdůraznit, že je velmi záslužné, že Jan Keller knihu napsal. Publikace se týká tématu, které nepochybně patří, jak z hlediska sociologického chápání současných západních společností, tak i z hlediska porozumění politickým konfliktům, které v nich probíhají, mezi nej přednější. Sociální stát má, jak autor shrnuje, „snižovat potřeby sociální politiky s imperativy politiky hospodářské ... (a) politika sociální se starala o to, aby tlaky tržního systému nevedly k polarizaci společnosti a k narušení sociálního smíru...” (s. 11). O knize a o jejím tématu by se mělo diskutovat nejen v odborných časopisech, nýbrž i v denících a časopisech určených širší veřejnosti. Sám jsem ji četl s velkým zájmem, někdy i vzrušením, neboť se skutečně dotýká jednoho z klíčových problémů evropských společností. A navíc je psána jasně a zajímavě. Vážnost a významnost tématu a také kvalita jeho podání je ovšem výzvou k vážnému zamyšlení nad tímto dílem.

Pozice, z níž Jan Keller vychází v závěru, který příznačně nazval „Najde se pro sociální stát použití?“, je vyjádřena na čtyřech tiskových stránkách. Pokusím se ji věrně reprodukovat ještě hutnějším způsobem. Od roku 1950 do přítomnosti vzrostl hrubý domácí produkt zemí Organizace pro hospo-

dářskou spolupráci a rozvoj (OECD) na dvojnásobek. Přesto se dnes v těchto zemích nedostává peněz na školství či zdravotnictví, a chybějí dokonce prostředky pro boj s chudobou. Občané jsou v současné době postupně zbavováni svých sociálních práv. Globalizace je v podstatě jen posílením základního imperativu tržní ekonomiky, tj. maximalizace soukromého zisku z investovaného kapitálu. Světová ekonomika je ovládána mamonitými penzijními fondy, silnými pojišťovnami a dalšími finančními kolosy. Ty mají moc nad životem a smrtí ostatních firem a dnes již také nad státy. Všichni ekonomičtí aktéři jsou v podstatě jen nástroji nutkavé tendence kapitálu k maximálnímu sebezbohatnutí a růstu, této zcela neosobní a anonymní síly, jež ovládá lidské osudy.

Jestliže je tomu tak, šance sociálního státu na přežití závisí na tom, nakolik (a zda vůbec) bude tato instituce použitelná pro maximalizaci zisku. A to vše se děje v době, kdy dochází k zásadním změnám na trhu práce, ve funkcích a struktuře rodin a také v demografickém vývoji, změnám, které vedou ke vzniku nových sociálních rizik a potřebě čelit jim. Sřet logiky kapitálu a potřeby zvládnout nová sociální rizika je hlavním problémem naší doby.

Problém se v „bohatých“ zemích řeší tím, co Keller ironicky označuje pojmem modernizace sociálního státu. Tato modernizace není podle něho ničím jiným než diktátem globalizovaného trhu. Takzvaná „třetí cesta“, prosazovaná např. Tony Blairem a jeho mentorem Anthony Giddensem, je pouze defenzivní strategií, je přizpůsobováním sociálního státu promyšlené strategii neoliberálů. Nebo řečeno konkrétněji, sociální stát se stává nástrojem podřízení zaměstnanců zaměstnavatelům. To, co se děje, je ekonomizací sociálního státu. Tato proměna bude mít i dalekosáhlé politické následky. Proměny sociálního státu pod tlakem neoliberální modernizace v podstatě zpochybňují i *raison d'être* sociální demokracie. Keller není v odhadu tohoto důsledku sám, podobně se nedávno vyjádřil i John Gray, který ovšem vyvodil tento

závěr z působení globalizace na pracovní trh. Jádrem Kellera argumentu je názor, že smyslem stran sociální demokracie bylo udržování rovnováhy mezi sektorem ekonomiky a sektorem sociální. Dodal bych, že je to smyslem existence sociálně demokratických stran od onoho momentu, kdy opustily marxistické pojetí socialismu, jehož mělo být v jejich pojetí dosaženo demokratickými prostředky. Řečeno historicky: toto dosahování rovnováhy se stalo smyslem sociální demokracie po programových změnách, jejichž evropským symbolem je sjezd německé SPD v Bad Godesbergu. Dnešní návrhy na modernizaci sociálního státu jsou novým pokusem o rovnováhu mezi konkurenceschopností a sociální soudržností a představují posun do pozice sociálně liberální. Podle Kellera dalším krokem sociální demokracie bude tudíž přijetí neoliberální teze o nutnosti „zeštíhlovat“ sociální stát. To by znamenalo, že tzv. vyspělé země by se vydaly na cestu, kterou v důsledku globalizace procházejí země rozvojové. Je to úsilí o zvyšování exportu, často omezeného množství komodit, přičemž se mají uplatňovat komparativní výhody jednotlivých zemí. S tím bývá spojeno i snížení domácí veřejné spotřeby. Keller doslova říká: „Rozvojové země tak představují jakousi předzvěst budoucího vývoje v zemích vyspělých, protože vývoj k sociálnímu státu bylo u nich nejspodnější zastavit.“ (s. 150) Pokud tedy sociální stát nepřispěje k maximalizaci zisku, neoliberálové jej prohlásí za nevyhovující a bude omezen jako výraz nadměrného sociálního luxusu. A i když to autor explicitě neříká, myslím, že se v podstatě kloní k pesimistickému závěru: prožíváme soumrak sociálního státu i v tzv. vyspělých zemích.

To je ve stručnosti jádro argumentu knihy. Je však zapotřebí zdůraznit, že kniha obsahuje také řadu dalších cenných informací a analýz. Již výklad vzniku sociálního státu v Evropě je velmi užitečný tím, že vychází z autorových koncepcí modernity a není banálně popisný. Je zapotřebí ocenit pojmy, jako je např. „domestikace trhu“. Ta má vést

k rovnováze mezi sektorem tržní ekonomiky na straně jedné a zásadami demokratické politiky a občanské kultury na straně druhé. Podobně cenné je připomenutí práce Eduarda Heimanna *Soziale Theorie des Kapitalismus* (Tübingen: Mohr 1929), která zdůrazňovala dvojznačnost konceptu sociálního státu. Ten na jedné straně přijímá kapitalismus jako hospodářský řád, ale zároveň posiluje postavení zaměstnanců v jeho rámci. Heimann byl sociální liberál a tato rovnováha se mu jevila jako řešení vnitřních konfliktů společnosti s tržním hospodářstvím. Sociální stát sice omezuje zisk, ale na druhé straně jej umožňuje, protože zachovává sociální smír ve společnosti. Výstižná je také kapitola zabývající se kritikou sociálního státu zprava a zleva. Pro Kellera, ve shodě s jinými autory, kteří se zabývají proměnou sociálního státu, je krize sociálního státu důsledkem tří vnitřních příčin. Na prvním místě je to přechod většiny populace do terciárního sektoru a úbytek pracovních příležitostí, který vedl v Evropě od 70. let k růstu nezaměstnanosti. Pokusy o její omezení pomocí flexibilizace práce způsobují jen rozvoj nízko placené práce a vznik fenoménu, který se označuje pojmem „pracující chudoba“. Je to vlastně analogie sezónní práce, která byla tak typická pro ekonomiky se silnou složkou zemědělství. K těmto ekonomickým příčinám přistupuje jako druhá příčina flexibilizace rodiny, to jest skutečnost, že „z rodiny se stává jen jakási průchozí instituce, jejíž složení se průběžně a stále rychlejším tempem obměňuje“ (s. 29). Díky těmto změnám rodiny se vytvořilo jedno z nových sociálních rizik, tj. chudoba neúplných rodin, chudoba matek s dětmi. Třetí vnitřní příčinou je demografické stárnutí evropských populací.

K těmto vnitřním příčinám se přidává velmi významný vnější faktor. Je jím globalizace, pod jejímž tlakem se musí všechny vlády snažit udržet v zemi cizí firmy a přilákat nové na investiční pobídky a daňové úlevy. Paralelně s tím musí tyto vlády omezovat sociální výdaje, aby mohly lépe soutěžit s lacinější prací v jiných zemích. Tato část knihy

je velmi silná, přináší mnoho u nás nediskutovaných pohledů a správně zdůrazňuje nebezpečí související s rozpojením sociální a ekonomické sféry v soudobých evropských společnostech.

V následujících částech autor čtenáře seznamuje se čtyřmi typy sociálního státu, jak se postupně vyvinuly v Evropě. Sleduje v podstatě třídění, které zavedl Gösta Esping-Andersen, ale dává jednotlivým typům poněkud jiné názvy. Hovoří o kontinentálním modelu (Německo, Francie aj.), skandinávském modelu, reziduálním modelu (Velká Británie), některými autory označovaném jako liberální, a o rudimentárním modelu, jinými označovaném jako mediteránní, který charakterizuje na příkladu Španělska. Po přehledu hlavních sociálních rizik, která má sociální stát omezit, popisuje Keller způsoby, kterými se evropské vlády snaží čelit působení vnitřních i vnějších příčin, jež sociální stát ničí. Zdá se mi, že sdostatek nerozlišuje reakce na novou situaci v zemích lišících se typem sociálního státu. V závěrečných kapitolách pak načrtává proměny evropské společnosti v důsledku destrukce sociálního státu. Upozorňuje na stále rostoucí nejistotu na trhu práce a na přenášení stále větší části tržní nejistoty na pracovní sílu v důsledku flexibilizace práce. Uvažuje o důsledcích strukturálních přeměn evropských ekonomik – z průmyslových na servisní – a zejména si klade otázku, zda nedojde k obnově sociálních tříd a k obnovení sociální otázky a sociálních konfliktů, jak je známe z 19. století. Před vlastním závěrem se pak zamýšlí nad „třetí cestou“, nad náměty Pierre Rosanvalloa, Gösta Esping-Andersena, Horsta Afheldta a některých dalších autorů. Musím se přiznat, že mi v tomto přehledu, ale i v jiných částech knihy scházely práce, které se opírají o největší empirické analýzy soudobého sociálního státu v Evropě a jeho vývoje v uplynulých desetiletích.

Předtím, než uvedu některá fakta obsažená v těchto pracích, jež vytvářejí poněkud odlišný obraz stavu a vývoje sociálního státu, chtěl bych poukázat na to, co považuji za

problematické v Kellerově přístupu k celé otázce. Velice souhlasím s Kellerovou myšlenkou o nebezpečí pronikání ekonomického jazyka a ekonomických idiomů do analýzy oblastí, které mají také povahu politickou a sociálně-kulturní. Struktury a fungování jednotlivých typů sociálního státu patří zřejmě do této kategorie fenoménů. Sociální stát v Evropě, ale i jinde, je nesporně sociální i kulturní institucí. Je součástí soudobé evropské společnosti, jako je jí věda, politické instituce atd. Sociální stát není produktem vývoje hospodářství, je spíše výsledkem reakce společnosti, která prosazovala demokratické hodnoty rovnosti, zodpovědnosti a solidarity, na tvrdosti trhu. Lze ho také chápat jako produkt sociální diferenciace funkcí společnosti, kterou Keller tak silně zdůrazňuje ve svých analýzách modernity. To znamená, že se stává jednou z relativně nezávislých institucí, které působí také na ostatní instituce moderních společností. Uvádím to proto, že Keller zanedbává sociální stát jako kolektivního aktéra v soudobých evropských společnostech. Sociální stát není jen „závislou proměnnou“, o jejímž osudu zcela rozhodují ekonomické procesy. Při četbě některých částí knihy jsem měl pocit, že autor rezignovaně přijal tento ekonomický determinismus, a že tak přispívá – aniž si to uvědomuje – k tomu, co nazývá ekonomizací sociální. Je to podle mého soudu také důsledek jeho silně systémového myšlení. Společnost vidí jako velmi úzce provázaný a propojený systém jednotlivých částí. A protože v mé optice je ve společnosti mnohem více volnosti, neurčitosti, až chaosu v interpretaci vzájemných vazeb mezi ekonomikou, mocí, věděním a hodnotami, vidím i osud sociálního státu jinak. Jeho osudy jsou nepochybně do značné míry určovány ekonomickými faktory, ale nejen jimi. Myslím, že je rovněž závislý na stanovisku jednotlivých sociálních vrstev, na postojích politických stran a na hodnotových preferencích konkrétních společností. Abych byl konkrétní, velmi dobře to ukazují rozdílné reakce na obdobné ekonomické tlaky, jimž je sociální stát vystaven, na

jedné straně ve Velké Británii a na druhé straně v nordických zemích a ve Francii. V nordických zemích a ve Francii byla do systému sociálního státu mnohem více než ve Velké Británii „vtažena“ střední třída, a právě tyto střední třídy sociální stát politicky a názorově brání. Do značné míry je tomu tak i v Německu, Rakousku a dalších zemích. Výraznější oslabení sociálního státu ve Velké Británii, ke kterému došlo za vlády Margaret Thatcherové, ale také Tonyho Blaira, je především důsledkem silnější liberální myšlenkové tradice této země, a dále i důsledkem struktury tradičního britského sociálního státu, který byl ve své moderní podobě, formované po druhé světové válce, liberální. Pathdependency přístup je v tomto případě naprosto nezbytný. Nechci být ironický, ale Kellerova analýza by měla být více sociologická.

Hlavní otázkou, kterou bychom si měli klást při pohledu na dnešní stav, trendy a budoucnost sociálního státu v tzv. hospodářsky vyspělých zemích, je otázka, na kterou se musí odpovídat především na základě empirických dat. Analýza sociálního státu se stává zcela legitimní specializací konkrétně orientované sociologie. Dnes jsou k dispozici četné analytické a komparativní práce srovnávající vývoj sociálního státu v různých obdobích po druhé světové válce. Nejvíce těchto analýz se zabývá dobou po roce 1970, dobou, kdy skončilo velké období hospodářského růstu Evropy. Máme teď k dispozici monografie o vývoji v jednotlivých zemích, ve skupinách zemí zastupujících jeden z modelů sociálního státu, máme také komparace vývoje v zemích s odlišnými modely sociálního státu a máme i analytické práce zkoumající efekty jednotlivých faktorů, které soudobý sociální stát proměňují. Mezi dnes uznávané autority těchto srovnávacích a analytických prací patří Paul Pierson, Anders Nordlund, Stephan Leibfried, Herbert Obinger, Martin Rhodes, Maurizio Ferrera, Fritz Scharf, Stein Kuhnle, Francis Geoffrey Castles a mnoho dalších. Bohužel výsledky těchto empirických analýz v knize o „soumraku sociálního státu“ nejsou reflektovány.

Všichni tito autoři si jsou, stejně jako Jan Keller, vědomi toho, že soudobý sociální stát čelí četným problémům a výzvám. Odmitají však (např. Stein Kuhnle) používat pro popis stavu dnešního sociálního státu pojmu krize. Většina těchto autorů zdůrazňuje potřebu změn, někteří hovoří o rekalibraci sociálního státu, jiní o modifikaci důrazu, o novém mixu apod. Všichni vyzdvihují nutnost nuancovanějších rozborů dosavadních trendů a pečlivějších analýz příčin změn, k nimž došlo, a teprve na základě toho se pak odvažují nějakých predikcí o budoucnosti. V rámci této recenze se nelze jejich pracemi podrobně zabývat. Chtěl bych však na závěr citovat alespoň některé souhrnné soudy o vývoji sociálního státu z pera těchto expertů. Budou se týkat základní otázky, kterou si kladl i Jan Keller. Je sociální stát v úpadku, čeká nás cesta zpět do 19. století nebo se začneme podobat rozvojovým zemím?

V jedné z nejnovějších souhrnných prací o transformaci sociálního státu v malých otevřených ekonomikách z roku 2005 autoři Herbert Obinger, Stephan Leibfried a další konstatují na základě rozboru vývoje v Rakousku, Dánsku, na Novém Zélandu a ve Švýcarsku, že nedochází k nějaké vývojové spirále směřující k omezování sociálních výdajů (Herbert Obinger, Stephan Leibfried et al. 2005. „Welfare state transformation in small open economies“. *European Review* 13 (Supplement 1): 161–185). Podle nich lze naopak pozorovat, že hladina sociálních výdajů roste. Dokonce konstatují: „Nikdy dříve nebyla angažovanost vlád v sociálních věcech větší než nyní.“ Připouštějí ovšem, že to je agregátní pohled a že při disagregaci sociálních výdajů lze nalézt to, co nazvali „plíživou transformací“. Podobně vyzněla analýza vývoje sociálního státu v nordických zemích provedená A. Nordlundem a publikovaná v roce 2003 (Anders Nordlund 2003. „Persistence and change – Nordic social policy in 1980's and 1990's“. *European Societies* 5 (1): 69–92). V jejím závěru autor konstatuje, že za prvé neplatí teze, podle níž bude v těchto státech nutné zásadně reformovat sociální